

УДК 7.038.2

DOI:10.30857/2617-0272.2022.3.5.

ГОРБАЧОВА В. В., СОКОЛЮК Л. Д.

Харківська державна академія дизайну і мистецтв, Україна

КАРИКАТУРА ІНДІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

Метою дослідження є аналіз карикатури Індії другої половини ХІХ ст., визначення її впливу на свідомість соціуму і з'ясування сюжетно-тематичних особливостей та образотворчих прийомів.

Методологія. Використано загальнонаукові методи аналізу і синтезу, індукції і дедукції, а також історико-культурологічний, мистецтвознавчий і порівняльний методи.

Результати. Досліджено карикатуру Індії другої половини ХІХ ст. в її сатиричних журналах. Розкрито передумови появи таких видань і їхній зв'язок з розвитком подібної періодики в Європі та певними соціально-культурними особливостями колоніальної політики в Індії. Коротко охарактеризовано провідні сатиричні видання («Delhi Sketch Book», «Indian Charivari», «Basantaka», «Hindu Punch» тощо). Висвітлено історію розвитку та функції індійської карикатури заявленого періоду. Виявлено, що тематично-сюжетні особливості індійської карикатури даної доби зумовлені соціальними заворушеннями, пов'язаними з утисками індусів колоніальною владою, їхньою боротьбою за політичні свободи і розвиток національної художньої культури. Проаналізовані окремі карикатури з оглядом на історичний та регіональний контекст, сюжетно-тематичні особливості і використані авторами образотворчі прийоми.

Наукова новизна. Вперше в українському мистецтвознавстві проведено дослідження індійської карикатури другої половини ХІХ ст. з оглядом на актуальну проблематику індійського культурного відродження, що важливо для подальшого розвитку сходознавчого напрямку в Україні.

Практична значущість. Результати дослідження можуть бути використані у лекційних матеріалах, що дотичні до теми історії карикатури, а також слугуватимуть музейній справі і розвитку індології в Україні.

Ключові слова: індійська карикатура; Бенгальське Відродження; Індійський Шаріварі; Hindu Punch; Басантак; Delhi Sketch Book.

Вступ. Вхідження українського мистецтва у світовий художній простір – багатопрофільний процес, що охоплює і культурний аспект як один з найважливіших. На сьогодні простежується все більш активний розвиток українсько-європейських мистецьких зв'язків на Заході, а на Сході – українсько-японських і українсько-китайських. Утім, ще надто слабкі взаємини зі старовинною індійською художньою культурою, що на теперішньому етапі досягла досить значних успіхів. Український науково-дослідницький сектор, відзначившись значним прогресом у вивченні українсько-європейських зв'язків і у сходознавстві, з індологією відстає. Дослідження у цій галузі – поки ще досить рідкісне явище.

Серед образотворчих жанрів особливе місце належить карикатурі, яка з її здатністю висміювати все негативне, що хвилює суспільство, у ХХІ ст. набуває все

більшої затребуваності. Тим більше це стосується сучасної України, яка перебуває в умовах війни, розв'язаної РФ проти нашої суверенної держави, і нищення країною-агресором нашої національної культурної спадщини. Отже, настав час звернутися до вивчення успішного використання засобів цього жанру в історії світового мистецтва. Індійська карикатура ще у другій половині ХІХ ст. провила себе як успішний візуальний сектор за часів активних дій національного відродження, що і спонукало до її дослідження.

Аналіз попередніх досліджень. Бенгальське Відродження, як національний рух, який безпосередньо пов'язаний з розвитком мистецтва та культури – це досить широко досліджувана тема, хоч і головним чином у зарубіжному мистецтвознавстві. Однак до поглибленого та деталізованого дослідження друкованих

ілюстрацій XIX століття звертались лише декілька дослідників.

Найбільший внесок у питання висвітлення проблематики розвитку індійської ілюстрації доби національного піднесення зробив мистецтвознавець Партха Міттер. Його книга «Мистецтво і націоналізм у колоніальній Індії 1850–1922 рр.» [8] розкриває проблематику становлення індійського мистецтва на тлі британської колоніальної політики, що категорично змінює дискурс висвітлення здобутків Індії кінця XIX століття. Автор вказує на особливості технічного розвитку ілюстрації, демонструючи її вплив у подальшому на становлення індійських живописців та скульпторів. Дослідник розглядає мистецькі процеси в нерозривному зв'язку з соціальними та політичними подіями, послідовно демонструючи наслідки освітніх, судових чи національних ідей, які в свою чергу впливали на формування думок в індійському суспільстві і згодом відображались в карикатурах.

Дослідження Партхи Міттера є першими, де висвітлено деякі офіційні документи та цитовано архівні нормативні документи, ще не перекладені європейськими мовами. Він пояснює трансформацію окремих лексем та семіотичних моделей. Наприклад, П. Міттер розкриває, як слово «бабу» від розповсюдженого індійського поважливого звернення перетворюється у знецінюючий ярлик, або пояснює усталені індійські фразеологізми, які дослідника з європейським бекграундом не ідентифікують. Це дозволяє неупереджено й раціонально опрацювати інформацію того часу і зробити відповідні висновки.

П. Міттер у своїй роботі використовує для позначення ілюстрації слово «cartoon», що на початку XX століття міцно закріпилось в англійській мові за зображеннями до періодичних видань. Для даного наукового дослідження було обрано узагальнюючий термін «карікатура», що більш влучно

розкриває задачі, які ставили перед собою редактори та художники індійських видань.

Праця Крістофера Пінні «The Printed Image and Political Struggle in India» («Друковані зображення і політична боротьба в Індії») [13] у свою чергу розкриває основні передумови та причини орієнтації окремих видань Індії протягом другої половини XIX і початком XX століть. Це ґрунтовна робота індолога нової формації, виклад матеріалу якого позбавлений ангажованості колоніалізму. Автор вказує на чинники, які вплинули на зростання популярності таких митців, як А. Тагор, Р. Тагор та ін.

Р. Кхандурі в «Caricaturing Culture in India» («Карикатурна культура в Індії») [6] спирається на аналіз газетних карикатур, починаючи з 1870-х років, архівні дослідження та інтерв'ю з видатними індійськими карикатуристами. Це амбітне дослідження поєднує історичний наратив з етнографічними свідченнями, подаючи новаторський звіт про роль, яку карікатура відігравала у політичній комунікації і публічному дискурсі тогочасної Індії. Стверджуючи, що карікатура – це більше, ніж ілюстративне представлення новин, Р. Кхандурі розкриває справжній потенціал ілюстрацій як візуального засобу та розкриває силу друкованих ЗМІ в дебатах про свободу слова та демократичні процеси в усьому світі, показуючи, чому карікатура все ще зберігає своє значення і сьогодні.

У виданні «Asian Punches» («Азійські удари») [2] під редакцією Б. Міттера та Х. Хардера йдеться про журнали «Punch» («Удар») та похідні від нього, видані на межі XIX і XX ст. Дослідження простежує альтернативну історію цього популярного британського періодичного видання та водночас надає широкомасштабний порівняльний погляд на генезис сатиричної журналістики в різних країнах Азії. Демонструючи поширення як текстової, так і візуальної сатири, видання влучно розкриває транскультурну траєкторію

формату, тісно пов'язаного з суспільними сферами і медіа.

У свою чергу дослідження Д. Сангіті «Development of Modern Art Criticism in India after Independence» («Розвиток критики сучасного мистецтва в Індії після здобуття незалежності») [15] надає можливість простежити чинники становлення та напрями розвитку художньої критики в Індії перед здобуттям незалежності. Процеси, описані авторкою, стосуються не тільки літературних творів але й усіх форм індійського візуального мистецтва колоніальної доби, ставши підґрунтям Бенгальського відродження.

Фактологічною основою дослідження також стали оцифровані періодичні видання, опубліковані на сайтах різних наукових архівів, в тому числі Міністерства культури Індії. Таким чином, дослідження спирається на оригінальний матеріал і вводить низку пародій і карикатур індійських періодичних видань колоніальної доби перед здобуттям Індією незалежності до наукового обігу українського мистецтвознавства та індології в Україні.

Постановка завдання. З огляду на відсутність в українському мистецтвознавстві наукових досліджень, присвячених індійській карикатурі другої половини XIX ст., **метою** даної статті є аналіз цього мистецького жанру в сатиричній періодиці Індії даного періоду, виявлення взаємозв'язку з соціально-політичними та культурними чинниками, впливу на свідомість соціуму і висвітлення сюжетно-тематичних особливостей та образотворчих прийомів. Мета обумовлює **наступні завдання:**

1. Дати наукову оцінку стану дослідження теми.

2. Розкрити соціально-політичні чинники, що сприяли розвитку жанру карикатури в Індії за доби руху Бенгальського Відродження та впливу цього виду графіки на свідомість соціуму.

3. Виявити коло майстрів індійської карикатури другої половини XIX ст., проана-

лізувавши їхні окремі твори, які раніше не публікувались і не аналізувались в українських індологічних дослідженнях, а також висвітливши сюжетно-тематичні особливості та образотворчі прийоми карикатур.

Результати дослідження та їх обговорення. Історія розвитку та поширення періодичних друкованих видань в Індії є прямим відображенням культурних та політичних процесів в країні починаючи з другої половини XIX століття. Національні ідеї в контексті концепції руху Бенгальського Відродження знаходять дієвий спосіб суспільної комунікації – ілюстровані видання. Карикатура перетворюється у канал транслявання рефлексій з приводу колоніальної політики, чи то надаючи їй підтримку, або навпаки протидіючи їй на культурному рівні.

Одним із унікальних поєднань літературної та живописної дотепності відрізнявся журнал «Сандеш» (з *хінді* – *солодоці*) [14], орієнтований на дитячу та підліткову аудиторію. Це видання першим утворює міст між кумедними малюнками для дітей та політичними карикатурами, тобто іншим процвітаючим жанром в ілюстрованих журналах Індії. Карикатура, яка несе сентиментальне спостереження за людськими недоліками, була частиною гумору художника Сукумара. Але елемент жорстокості або гротеску, який використовували карикатуристи для ефекту, він обходив, як, наприклад, ілюстрація із зображенням людини-ящура, що візуально супроводжує невеликий дитячий віршик про серйозних осіб, які бояться гумору та сміху (рис. 1). Спочатку гумористичний малюнок поширювався в Індії як розвага, а не як соціальний протест, але згодом ситуація зміниться.

Пародія та спотворення для комічного ефекту є найдавнішими принципами, що втілювались у візуальному мистецтві. Давнім індійським прикладом такого підходу є рельєф «Спокуса Будди Марою» в Санчі. У колоніальний період індійські митці калігха-

ти¹ займались зображенням певних соціальних типів, зокрема куртизанок і шанованих клієнтів, фальшивих вайшнавських жебраків, тобто монахів, що поклонялись богіві Вішну, чоловіків залежних від думки жінки. Європейські карикатури в свою чергу спираються на безліч джерел – від братів Карраччі, які винайшли цей жанр, розвиваючи концепцію «ідеальної деформації» у своїх сатиричних замальовках, до картин В. Хогарта, націлених на моральні недоліки суспільства, а не на індивідуальні особливості. Саме друкарні у Британії перетворили мистецтво карикатури на художню журналістику, утворивши поступовий перехід від газетних шпальт до повноцінних графічних робіт.

В Індії до 1850-х р. британські карикатуристи знайшли достатньо матеріалу про соціальні «недоліки» місцевої спільноти. Першим іноземним художником, який досліджував це, був сер Чарльз Д'Ойлі. Його бурлескна поема «Том Роу Гріффіні» (1828) відобразила життєві складнощі новачка Ост-Індської компанії та кумедні ситуації, в яких опинився хлопець. Британські карикатуристи в Індії, а також індуси вчилися у Ч. Д'Ойлі та подібних художників [8, с. 137].

Найпершими газетами, які публікували політичні карикатури в Індії у 1850-х роках, були англійська «Бенгальська Хуркару» та «Індійська газета». Протягом наступних десятиліть карикатури з'являлися у газетах, що належали індусам, оскільки колоніальна адміністрація стала головною мішенню журналістів. Бенгальська національна газета «Амріта Базар Патріка» опублікувала свою першу карикатуру в 1872 р. [6, с. 148].

Одна з найперших карикатур, що мала політичний зміст, з'явилася в «Сулаб Самачар» («Sulabh Samachar») – щотижневому журналі в 1870-х рр. Це була ілюстрація, на якій було зображено декількох осіб –

заплакану жінку поряд з тілом мертвого чоловіка, лікаря, що проводить поверхневий огляд, та англійця, що безтурботно палить сигару. Ідея карикатури передвіщала законопроект Ільберта (1882), метою якого було скасування імунітету стосовно європейських правопорушників, справами яких не мали права займатись індійські суди. Карикатура розміщена в «Sulabh Samachar», наголошувала на кричущій несправедливості щодо індійської сторони: часто бідніші індуси зазнавали нападів європейців, що призводило до їхньої смерті. Якщо подібні справи взагалі доходили до суду, то в смерті індусів звинувачували «збільшену селезінку» потерпілого.

Припущення про змову між європейськими суддями та правопорушниками, виражене в ілюстрації, справді мало неочікуваний вплив на суспільство. Карикатура фактично ставала одним із викриваючих доказів, які призвели до цензури народної преси в 1878 р. Проте напади тривали навіть у 1908 р., як свідчить обурена сатира відомого видавця та засновника друкарні «Ray and sons» («Рей та сини») Упендра Кішора Р. Чоудхурі в «Modern Review» («Сучасний огляд»): «Для здорової людини тварини брикатися так само природньо, як і для коня чи корови. Брикання ногами – це чудова розвага, але ми глибоко занепокоєні, що індуси зловмисно розвинули дуже великі селезінки, які розриваються від найменшого дотику чобота людської тварини, так що володарі цих збільшених селезінок помирають. Ця сумна ситуація підштовхнула нас до думки про винахід селезінок-протектора, аби не витратити даремно в майбутньому час суддів» [11, с. 21].

Проте жодне гумористичне видання не справило такого глибокого враження в колоніальній Індії, як англійський журнал «Панч» (Punch – англ. удар). Він з'явиться в 1841 р. в одному з обідніх клубів Англії за ініціативи Г. Мейхью та Е. Ланделсю. Журнал орієнтувався на французьку карикатурну газету «Le Charivari» («Шаріварі», 1832–1947),

¹ Калігхат, калігхатський лубок – зображення-сувеніри, що з'явилися вперше в храмі Калігхат Калі у Калькутті).

сатиричні ілюстрації до якої створював Чарльз Філіппон. Видання також фактично ввело поняття «cartoon» (*англ. мовою у його сучасному розумінні – це жартівлива ілюстрація*), тоді як його химерний джентльменський гумор став зразком для англійських гумористичних журналів від Лондона до Мельбурну. У другій половині XIX ст. відбудеться певний розквіт його «нащадків» – «Delhi Sketch Book» («Делі Скеч Бук»), «Momus» («Момус»), «Indian Charivari» («Індійський Шаріварі»), «Oudh Punch» («Аут Панч»), «Delhi Punch» («Делійський Панч»), «Pundzhab Punch» («Пунджабський Панч»), «Indian Punch» («Індійський Панч»), що являв два окремі видання під однією назвою, «Utsu Punch» («Утсу Панч») і «Basantale» («Бассантале») – бенгальська версія. На півночі та сході країни – «Hudzharat Punch» («Гуджаратський Панч») та «Khishu Punch» («Хішу-Панч») – політична радикальна махараштранська² газета, заборонена в 1909 р. за бунт; «Parsi Punch» («Парсі-Панч») і «Hindi Punch» («Хінді-Панч») на заході; версія «Панча» з Мадраса на півдні та «Purnet Punch» («Пурнет Панч») в одному з віддалених міст Бенгалії. Разом з тим ілюстрації, перетворені у певні комікси художником Д.Тенієлем, в Індії були таким же явним показником імперської ментальності, як і «Панч» – емблема вікторіанської самовпевненості.

Причина різних підходів британських та індійських карикатуристів в Індії була історичною. Яскравим виразом британських настроїв була популярна література того періоду, що прославляла «цивілізаторську» місію імперії і різко розмежовувала «іншість» колонізованого народу. Такий підхід визначив британський погляд на «орієнталізм», що також підсилив негативне ставлення до індусів, які ще більше страждали від расової неприязні після повстання 1857 р. Британська громадська думка користалася з тих подій, закріплюючи стереотип східної поведінки –

за індусами слід наглядати та наглядати, що також підживлювало «Панч», як і взагалі англійські журнали з карикатурами в Індії [11].

Британські карикатури в Індії спочатку були націлені на англо-індійський спосіб життя, а з часом переорієнтувались на самих індусів. Загалом, найбільш кумедні карикатури, англійські чи індійські, в центрі уваги тримали індійського персонажа. Проте відмінності в їхніх поглядах були суттєвими. Журнали, які належали англійцям, ставилися до індусів з висоти вікторіанської моральної впевненості. Індійські карикатуристи замість того, щоб повернути нову зброю в бік правлячої раси, досліджували власне суспільство, пропонуючи глядачеві проникливу самопародію на еліту в період набуття політикою національного напрямку. Таким чином, простежуються яскраві проблиски колоніальних настроїв.

Перший англо-індійський журнал, натхненний «Punch» – «Delhi Sketch Book» (1850), належав провідній газеті «The Englishman» («Англієць»). У передмові видання застерезувало, що карикатури в ньому носять в першу чергу розважальний характер, не планують «бути грубим, нахабним чи образливим», і не мають наміру наслідувати «Punch» [6, с. 202].

«Delhi Sketch Book» злегка кепкує з британського світського життя. Це дещо подразливі жарти, аудиторія яких – англійський читач. Індійські сюжети, що траплялися зрідка, створювали романтичний образ індусів, а також висловлювали поодинокі розчарування певними подіями. Вірш на тему «Сутті» («добра жінка» з санскриту), опублікований у цьому виданні (1852), розповідав про романтичний епізод – порятунок молодої індістської вдови принцем Моголів Мурадом від натовпу британців.

² Махараштра – штат в центральній частині Індії.

Рис. 1. Сукумар Рей. Ілюстрацію для журналу «Сандеш»

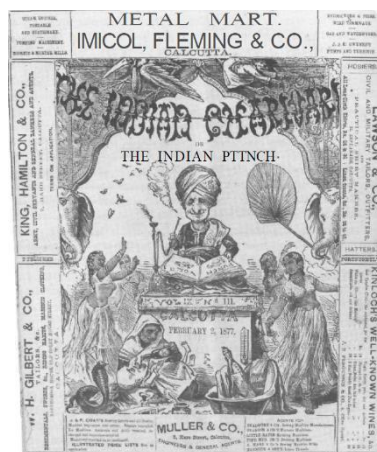

Рис. 2. Обкладинка журналу «Indian Charivari», (1873)

Рис. 3. Раджендралал Мітра в «Charivari Album» (1875)

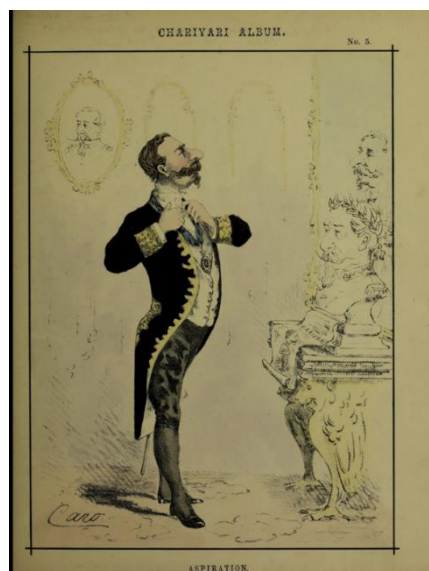

Рис. 4. Лорд Темпл в «Charivari Album» (1875)

Рис. 5. «Скажений бик у магазині порцеляни», ілюстрація до «Indian Charivari» (1875)

Мальовничі сцени змінюються емоційно-піднесеними, що свідчить про симпатію журналу до орієнталізму британських посадовців та недовіру до лібералів, які втручаються в «цивілізацію» індістського суспільства. В іншому зображенні зухвалий британський суд виносить вирок розгубленому селянину, який не може усвідомити його «вигоди». Простежуються також перші ознаки ворожості до західних індусів. Журнал був вимушений припинити свою роботу з початком індійського повстання. Після того, як «порядок був відновлений», його власник запустив «Indian Punch», а головний офіс переїхав з Делі до Мірута. Посилаючись на «сумні події», редактор додав: «ми навчилися не висміювати наших найкращих друзів – королівських» офіційних осіб» [2, с. 49].

Коли «Indian Punch» повернувся до Делі в 1863 р., настрої видання змінилися на підозру до вестернізованого, себто освіченого індуса, та його рупора – національно налаштованих журналістів. Зростання антиіндійських настроїв серед британців відображало їхнє сприйняття першого індійського повстання як зраду індійського населення. Хоча ті події, безумовно, загострили відносини, однак свою роль зіграла зростаюча вікторіанська ідеологія англійців. Слово «ніггер» (африканець) зустрічається в «Delhi Sketch Book» ще в 1853 р. Карикатури «Indian Punch», які ставили індуса поруч із «диким африканцем», підкреслювали низький рейтинг не європейців на еволюційних сходах. Впливова книга карикатур «Karrī i Ris» (1859) Дж. Аткінсона зауважувала особливу звичку індуса, яку він поділяв з мавпою та кенгурою [1]. Він міг стояти прямо лише в деяких випадках; але якщо його залишати на самоті, він негайно опускається на землю навпочіпки. Це різко контрастувало з поблажливим ставленням до поведінки англійців.

З усіх англомовних ілюстрованих журналів того часу найуспішнішим був

«Indian Charivari». Він з'явився в 1872 р. разом з індійською версією знаменитої обкладинки Річарда Дойла «Punch», на якій Містер Панч із Калькутти в тюрбані курить кальян, коли його розважають напівоголені темношкірі дівчата (рис. 2). Полковник Персі Віндем, власник «Indian Charavari», пояснив появу видання наступним чином: «навіть серед приватної спільноти, корінних і європейців, часто трапляються дуже смішні обставини. Це наша мета раз на два тижні надавати ілюстрований документ, оглядаючи поточні теми та питання, що цікавлять, у легкому ігровому настрої» [8, с. 140]. Він стверджував, що працює з художниками, але також вітає здібних аматорів. Оскільки з гравюрою по дереву відчувався дефіцит, журнал вдався до літографії.

«Indian Charivari» ділився легкими жартами про англійське суспільне життя з іноземцями. Також в нього були включені художні виставки та інші актуальні теми, опрацьовані в стилі «Punch». Видання відзначалося консервативним підходом. Помістивши карикатуру на віце-короля, лорда Нортбрука, ліберала і прихильника вільної торгівлі, він переслідував протекціоністську ціль. Лорд Нортбрук зображений як грізний хуліган, який тримає Індію, симпатичну молоду жінку, закованою. Напівоголена жінка, що уособлює Індію, мала свій прецедент у «Панчі» – символічні фігури та персоніфікації були основою політичних карикатур на Заході. Інші жартівливі ілюстрації про хулігана Нортбрука показують, як він тягне неохоче індійця-наваба³, щоб його представити приїжджому принцу Уельському. «Indian Charivari» також перейняв практику «Delhi

³ Наваб або набоб – титул правителів деяких провінцій Східної Індії в імперії Великих Моголів. Після падіння імперії титул набоба зберегли ті правителі, які підкорились британському володарюванню як васали. Згодом титул почали надавати заможним і знатним індусам як почесне звання.

Sketch Book» публікувати дотепні вірші на основі санскритської літератури.

Незважаючи на те, що «Indian Charivari» визначився саме з карикатурами на індусів, у нього не було з цього приводу єдиної думки. З огляду на зростання національних агітацій у спеціальному випуску «Charivari Album» («Альбом Шаріварі», 1875) були представлені профілі видатних лояльних до влади індусів, у тому числі сера Салара Юнга (індійський дворянин, прем'єр-міністр одного зі штатів Індії у 1853–1883 рр.) – прозахідного радника Нізаму⁴. Достатньо лояльно – із охопленим профілем був відображений історик та дослідник Раджендралал Мітра (рис. 3), незважаючи на його національні погляди, ворожнечі стосунки з плантаторами індиго. Це можна пояснити тісним зв'язком Р. Мітри з Асоціацією британських індусів, де домінувала земельна знать. З іншого боку, сера Річарда Темпла, якого газета дуже не любила, зображували як кар'єриста (рис. 4). Скажений бик у магазині порцеляни, він свідомо руйнував расову рівновагу під час Британського миру своїми проектами вестернізації (рис. 5). «Punch» підтримав ці настрої в 1876 р. згадавши також Махараджі з Бурдвана як шанованого друга Раджа.

Неоднозначність сарказму «Indian Charivari» досить влучно розкриває ситуація з соціальною реформою. У запеклій суперечці між політичними групами Аді (Автентичні) і прогресивними «Брахмо Наба Бідхан» журнал став на сторону останніх. Видання підтримувало представлену ними реформу з приводу емансипації жінок. Однак спроби реформ лідера руху Чандри Кешаба та їхніх англійських союзників були розцінені як оманливі і лицемірні.

Соціальна реформаторка Мері Карпентер прихильно ставилася до справи «Брахмо», і під час візиту до Бенгалії в 1860-

х рр. жорстко засуджувала систему пурда⁵, що викликало жорстокий напад публіки і супроводжувалося красномовною карикатурою-відповіддю. Ілюстрація в «Indian Charivari» зображувала чорного павіана, який прагне з нею одружитися. У руці він тримав обручку завбільшки з дверний молоток з написом «з цією каблучкою я тебе одружу». Підпис свідчить: «Оскільки міс Карпентер так цікавилася індійськими жінками, можливо, що вона зацікавиться й індійськими чоловіками. Сподіваємось, карикатуристу вдалось кмітливе зауваження, бо тоді міс Карпентер раз і назавжди буде обмежена зенаною⁶ замість того, щоб втручатися в чужі справи» [8, с.140]. У той же час расове его «Індійського Шаріварі» було чутливим до критики європейців іншими індусами. Коли інший бенгальський журнал засудив європейських жінок як нескромних у відповідь на роботу Аннет Акройд про жіночу освіту в Індії, «Indian Charivari» рекомендував відшмагати таке видання.

Зрештою, передовою темою карикатур «Indian Charivari» ставала расова злоба. Захоплююча якість журналу полягала саме в дотепних карикатурах на бенгальський характер, побудованих на протиставленні – «ми проти них». Найбільш пам'ятні карикатури скорочують, стискають і об'єднують свій матеріал, щоб зробити яскраві візуальні заяви. Автор карикатур завжди хапається за стереотипи, або «згущені» образи класу, статі чи раси. Багато ілюстрацій «Indian Charivari» були розумними, смішними, а деякі навіть блискучими. Але журнал не винайшов ці стереотипи: вони були настільки поширені серед англійців, що очікувалося, що їх нібито універсальність сподобається навіть їхнім жертвам. Коли деякі індійці не вбачали смішними ті жарти і відмовлялися від

⁴ Нізам – титул правителя індійського князівства Голконда, існував до 1948 року.

⁵ Пурда – морально-етичний кодекс переважно серед сповідуючих іслам, який передбачає усамітнення жінки та покриття тіла для збереження чистоти.

⁶ Зенана – жіноча частина будинку в Індії.

підписки, журнал поскаржився, що «надмірна тонка шкіра може супроводжуватися надмірною товщиною голови» [2, с. 114].

Відверто расистські карикатури, натхненні дарвінізмом, такі як «Англійський лев і бенгальська мавпа», також не були оригінальними. Хоча африканці були головними кандидатами на категорію мавп, цей образ успішно використовувався і проти інших груп, таких як ірландці, які були улюбленою дарвінівською «відсутньою ланкою» англійського карикатуриста. «Британський лев та ірландська мавпа» з'явилися в «Punch» в 1848 р., за десятиліття до появи «Про походження видів» (1859). Дж. Тенніель тоді відображував почуття англійської громадськості, оскільки у 1880-х рр. посилювалася загроза від ірландської політичної організації Шінн Фейн. Це цілком співвідноситься з тим фактом, що бенгальці, галасливі, як й ірландці, розглядалися як загроза для Pax Britannica⁷. «Це майже неможливо, щоб уродженець Бенгалії виглядав задоволеним, тому що він завжди виглядає чорним», – скаржився «Indian Charivari» [8, с. 150]. Раса також є темою карикатури про похмуру дружину, яка пахне топленим маслом і часником. «Indian Charivari» переказував жахи шлюбу з тубільцями на благо своїх читачів: деяким англійкам індійські принци могли здаватися романтичною заманкою, але, одружившись, вони виявляли б свою справжню неотесану та «чоловічу шовіністську» натуру [12, с. 121].

Образа на освічених індусів, особливо на бхадралок⁸, глибоко вкорінилась завдяки

⁷ Pax Britannica – за аналогією з лат. Pax Romana – період відносного миру в Європі в 1815–1914 рр., впродовж якого Британська імперія повністю домінувала на морі та контролювала більшість торгових морських шляхів.

⁸ Bhadrakalok – бенгальська назва для нового класу «джентльфолків», який виник під час британського правління в Індії (приблизно з 1757 по 1947 р.) у регіоні Бенгалії у східній частині Індійського субконтиненту.

таким ілюстраціям. За англійською версією, добробут індійського селянства добре поєднувався з радж-патерналізмом⁹, тоді як бхадралок сформував конкурентоспроможну та незадоволену інтелігенцію. Королева Вікторія у 1858 р. проголосила рівне ставлення до всіх підданих, що спонукало бенгальську еліту змагатися за вищі посади в імперській бюрократії. Сурендранат Банерджі був одним із перших індусів, хто кинув виклик англійській монополії на державну службу Індії. Вхідження Банерджі до Імперської державної служби та його звільнення незабаром було негативно розцінено англо-індійською опозицією, а причина визнана досить сумнівною. Коли він був змушений піти у відставку в 1874 р., «Indian Charivari» приєднався до інсинуацій про його чесність і компетентність. Видання також критикувало національні газети, які атакували британську монополію на ІДС¹⁰ [8, с. 141].

Видання систематично скаржилось на характер бхадралок, їхню нечесність і грубу некомпетентність. Цінності бхадралоку суперечили принципам мужності та спортивної майстерності англійської державної школи. Останнім аргументом стало звернення до фізичної будови. Лорд Маколей виніс свій вердикт: «Фізична будова бенгальців слабка навіть як для жінок. Вони живуть в постійній паровій ванні. Їх заняття малорухливі, кінцівки тонкі, рухи мляві» [8, с. 142]. Віце-король Літтон висловив свою думку з цього приводу: «Бабу¹¹, яких ми навчили писати напівкрамольні статті в «Native Press» («Нейтів Прес») насправді представляють не що інше, як власну соціальну аномалію. Для більшості форм адміністративної зайнятості

⁹ Раджа – індійський титул правлячої особи, монарха.

¹⁰ ІДС – індійська державна служба.

¹¹ Бабу – шанобливе звернення до чоловіків в Індії, еквівалент «містер». Під час індійського національного відродження використовувалось англійцями як глузливе звернення.

вони видаються мені цілком непридатними ...» [8, с. 142].

З 1870-х років бенгальські журналісти почали боротися з британськими насмішками, роблячи зустрічні заяви про культурну перевагу. Саме тоді ж Макс Мюллер, професор санскриту в Оксфорді, написав про арійські корені Індії. «Indian Charivari» відкинув такі заяви з насмішкою: «Звичайно, на нашому боці груба сила, а розум належить пригнобленим. Ми всі знаємо, що бабу перевищує нас за інтелектом», – насміхалось видання разом з редактором, порівнюючи «правдивого бенгальця та брехливого англосакса», і натякаючи на стереотип «про удавання східняка» [7, с. 98].

Ніщо не робило журнал більш привабливим, ніж невпинні суперечки з індійськими газетами «Hindoo Patriot» («Хінду Патріот») та «Amrita Bazar Patrika» («Амріта Базар Патріка»), яких вони охрестили за співзвучністю «індійський плакальщик» і «Бездурний базар Патріка». «Індійський Шарівари» відчував себе особливо впевненим щодо «Панча», відверто критикуючи своїх конкурентів за те, що ті називають здобуток «Punch» пунчіаною, і за його редакторську політику.

Журнал «Mookerjee's Magazine» («Мукереджі Мегезін») займався саме такими процедурами логічного аналізу різних публікацій з приводу політичних та соціальних реформ і проєктів. «Таймс» та англо-індійська преса були дуже обурені кампанією, що протидіяла законопроекту Літтона «Про драматичні постановки» (1876), спрямованої на приборкання протестів проти колоніального правління, демонстрованих через театральні постановки. Цей журнал також підтримав Раджендралалу Мітру проти Альбрехта Вебера, коли індуоскаржив твердження сходознавця про те, що «Рамаєяна» черпає своє натхнення від Гомера. «Mookerjee's Magazine» був одним із перших індійських журналів, які містили літографські

карикатури, такі як «Індія представляє корону лорду Нортбруку за скасування податку на прибуток» (рис. 6).

«Mookerjee's Magazine» не витримав кампанії протидії. Проглядаючи ці «серіокомічні» газети, все частіше помічаємо, що карикатури не завжди насмішать; вони, як це відбувалося з «Панчем», просто пропонують політичні коментарі. Актуальні алюзії, які були такими значущими для сучасників, давно вже втратили свою актуальність для людей ХХІ ст., тому важко сказати, наскільки вони були впливовими.

На відміну від більшості інших ілюстрованих видань Індії, «Hindu Punch» (1878–1930), заснований як «Parsi Punch» Н.Д. Апяхтіяром, відзначився довгим життям. Після смерті засновника його управлінцем став Барджорджі Наороджі, який перейменував журнал в «Індійський Панч» і наділив його унікальною манерою. У 1905 р. «Manchester Guardian» («Манчестер Гвардіан») виявила, що він все такий же візуально знайомий, ніби Д. Тенніель, і водночас дивний, його гумор сильний, але помірний. Якщо «ці ілюстрації подобаються пересічним індістам», – відзначала газета, – то «слід приписувати почуття гумору та досить середній інтелект. Не виключено, що якби такий щорічник був розподілений між депутатами, бюджет Індії міг би знайти несподівано повну і пристойно зацікавлену палату» [6, с. 45].

Персонажів «Панчоба» та «Хінд», що позначали Індію у «Hindu Punch», часто зображували у поєднанні з громадськими діячами Індії, щоб коментувати поточну політичну ситуацію. У 1898 р. Індія була зображена як свята в ілюстрації «Терпіння на монументі» (рис. 7). На додаток до малюнків, натхненних «Punch», журнал також вмів адаптувати популярні ілюстрації, наприклад, Раві Варми. Для прикладу лорд Керзон – це Сарасваті (індуїстська богиня навчання) у пародії на його промову на освітній конференції в Сімлі. «Hindu Punch»

обожнював лорда Керзона, вписавши його і в інші ілюстрації Варми, наприклад в образ Ганеші (рис. 8). На Заході використання візуальних метафор для висловлення політичних поглядів було звичаєм карикатуристів [2, с. 17].

Перед Першою світовою війною «Hindu Punch» рідко висвітлював події у світі, за рідкісним винятком поразки Японії проти Росії в 1905 р., коли вона розділила своє захоплення азійською перемогою з іншими індійськими націоналістами. Газета продемонструвала єдність стилю й мети протягом усього свого існування, правдиво висвітлюючи щорічні резолюції Конгресу та його еволюцію у політичну силу. Перші п'ятнадцять років Конгресу (1885–1900) переважали помірні націоналісти, які були лояльні до імперії, і цей настрій поділяв журнал. Їх головні вимоги полягали в тому, щоб розширити консультативні повноваження Раджі і в ІДС. Іншими словами, на цьому етапі перші націоналісти не мали ні засобів, ні бажання повалити імперію, а прагнули зробити її більш чутливою до громадської думки. Перш за все, вони хотіли продемонструвати свою гідність для демократії, підтримуючи інституційну політику. Щоб запевнити уряд у його поміркованих намірах, примірник журналу був надісланий до Індійського офісу¹². Редактор Бард Джорджи Наороджи отримав насторожене схвалення [2, с. 39].

Право Індії на політичне представництво, народження Конгресу та індійської громадської думки знаходило обережне відображення в перших карикатурах 1887–1889 рр. На Діамантовий ювілей королеви Вікторії, коли Конгрес заявив про лояльність, «Індійський Панч» відзначив цю подію ілюстрацією «Перед її люблячою матір'ю», демонструючи материнський образ англійської королеви щодо усієї імперії. Основним

¹² Індійський офіс був британським урядовим департаментом, заснованим у Лондоні в 1858 р. для нагляду за управлінням провінціями Індії через віце-короля та інших посадових осіб.

політичним вектором стали звернення безпосередньо до справедливості британської громадськості та примусові поступки шляхом лобіювання в Лондоні [8, с. 145].

В той же період була опублікована ілюстрація «Wholesome Diet» («Корисна дієта»). На ній зображено жінку, яка доїть корову з написом «Конгрес» в посуд з іншим написом, – «Резолюції». Підпис демонструє короткий діалог жіночого персонажа в античному вбранні з глечиком і тризубом Нептуна, що уособлює володарку морів Британію, яка вказує жінці-доярці в індійському національному вбранні, що потрібно спробувати, щоб молоко (індійський націоналізм) їй не перечило, заспокоївши: так, це буде відповідати її конституції (рис. 9).

Погіршення політичної ситуації не зменшило лояльності поміркованого «Indian Punch» до Раджу. Журнал м'яко поставився до прийому, наданого дамами Бомбею принцу та принцесі Уельським, які прибули з візитом. В іншому етюді «Читання гороскопу» персоніфікована Індія пророкує політичне майбутнє перед приїжджою королівською особою. «Hindu Punch» продовжував вірити в необхідність донести ідеї до сердець «великого англійського народу», на відміну від чиновників Раджу. Карикатура «Той, хто відкриває вуха» зображувала упізнаваного героя Джона Булла¹³, у кріслі сільського перукаря. Йому виймають пробки з вух, щоб він зміг почути індусів навколо. Коли націоналістичний рух вступив у фазу масових заворушень і тероризму, «Hindu Punch» відступив від своєї політики. Журнал продовжив своє існування і після руху сатьяграха Махандаса Ганді¹⁴ в 1920-х роках, але масові потрясіння

¹³ Джон Бул (John Bull) – персоніфікований образ Великобританії.

¹⁴ Сатьяграха (із санскриту – «стояння в істині», «тримання за істину», «упертість істині». В Індії це тактика ненасильницької боротьби за незалежність, розроблена Махандасом Ганді.

не надихнули на жодні потужні карикатури [2, с. 43].

В північній частині країни першим журналом з коміксами став «Oudh Punch» мовою урду. У 1881 р., коли Арчібальд Констебль опублікував добірку карикатур. Він запевнив себе, що велика кількість коміксів в Індії розвіює міф про те, що східні жителі позбавлені гумору. До 1881 р.

продаж видання досяг позначки 500 екземплярів. Незважаючи на те, що карикатури переважно були запозичені з англійських видань, саме їх модифікація та нове прочитання цікавили публіку. Постійним ілюстратором журналу був Ганга Сахай, який підписувався просто «Шаук» (художник) [8, с. 148].

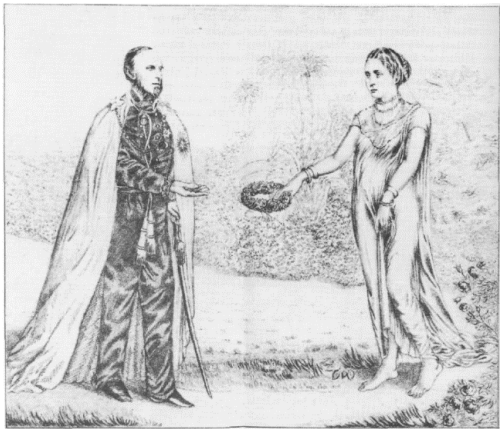

Рис. 6. «Індія представляє корону лорду Нортбруку за скасування «податку на прибутки», ілюстрація до «Mookerjee's Magazine» (1873)

Рис. 7. «Терпіння на монументі». Ілюстрація до «Hindu Punch» (1900).

Рис. 8. Лорд Керзон в образі Ганеші. Ілюстрація в «Hindu Punch» (1899)

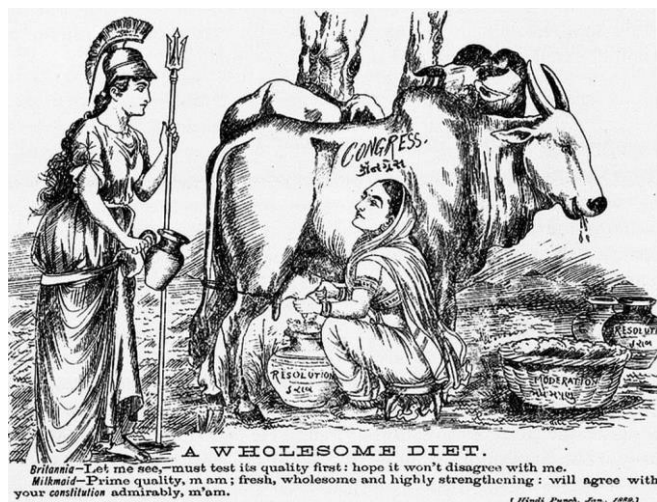

Рис. 9. «Корисна дієта», ілюстрація до «Hindu Punch» (1889)

Серед карикатур, які перетворюють людську дурість на об'єкт розваги, все одно найбільш вражаючими залишались бенгальські, найперші з яких з'явилися в епоху Бенгальського Відродження. Бенгальські

карикатуристи почали жорстоку і водночас жартівливу гру в насмішку над собою. Дотепність і інсинуації, що використовуються в карикатурі для того, щоб викрити удавання, є симптомами

підвищеного індивідуалізму. Карикатура, як основний засіб для пародіювання сучасних манер, дала цьому жвавому, самозаглибленому середовищу нову зброю, спрямованих проти себе.

Ілюстрації успадкували попередню традицію літературних пародій; вони були живописними еквівалентами «*Нootum Ruanchar Naksha*» (буквально «Замальовки спостережень сови») Каліпрасана Сінга, твори Бхабані Чаран Бандйопадхя та інші подібні сатиричні твори. Цей самокритичний підхід існував протягом усього Бенгальського Відродження: «альтер-его» («інше я») західного бхадралока. Важливо, що критика сучасних ідей виходила не з боку традиційних груп, а зсередини самої міської еліти. Соціальна сатира викривала неоднозначність відносин бхадралок – виняткову і водночас розділену групу. Однак коли бенгальський художник-карикатурист заносив на стовпи своїх співвітчизників, він фактично довіряв їм. Його жертви завжди були його найбільш вдячною аудиторією [8, с. 152].

«*Harbola Bhana*» («Харбола Бхана») (1874) – один з перших коміксів, що викривав потаємне пияцтво серед вестернізованих. Їхня честь, натякав шарж, було врятовано вдаванням, що бренд і аптеки має лікувальну цінність [8, с. 149]. Подібні нецензурні, іноді нешанобливі публікації регулярно з'являлись в журналі «*Basantaka*», натхненного «*Punch*». Його редактором був Праннатха Датти, який походив з провідної сім'ї Калькутти. Праннатх вважав за краще працювати під керівництвом історика та дослідника Раджендралала Мітри, ніж приєднатися до колоніальної бюрократії. «Басантак» на санскриті означає клоун. Бенгальське слово «басанта» також має подвійне значення – сезону весни та страшної інфекції, віспи. Праннатх також заявив, що власником журналу був його прибиральник. Подібний хід був не задля уникання критики, а щоб розіграти ще один жарт з читачами.

Видання на своїх сторінках мало достатньо підказок на справжнього автора.

Журнал «*Basantaka*» націлювався на колоніальних чиновників та їхніх індійських союзників, представляючи відомих громадських персонажів у вигляді міфологічних фігур. Гумор спирався на альянзи на божественних закоханих. Так, наприклад, закоханість Радху і Крішну нагадувала любов високопоставлених британських чиновників до своїх бенгальських союзників, як припускав «*Basantaka*», виявляючи таку ж інтенсивність. Жорсткій сатири піддавались розгромлення індійського ручного ткацького верстата манчестерським текстилем, корумпованість державної адміністрації Калькутти та неправильне управління офіційними програмами допомоги голодуючим. На карикатурі «23 спеціальна депеша з районів голоду» показано, як англійські чиновники примусово годують перегодованих кандидатів, а решта населення голодує. Підпис зазначає: «Жебрак: Ваша честь, я справді більше не можу впоратися». Їхня честь: Ми боїмося, що це не підійде, хтось повинен доїсти стільки рису» (рис. 10).

Своїм основним завданням журнал «*Basantaka*» вважав захист інтересів простого громадянина Калькутти, виступи проти чиновників, поміщицьких магнатів та їх рупора – «Індуського патріота» під редакцією Крісто Дас Пала. Журнал вів невпинну боротьбу проти модернізаційних проектів, оскільки вдосконалення, такі як криті водостоки, трамваї, сучасний ринок та інші зручності мали вийти з кишені платника податків. На одній з ілюстрацій, а саме «Аватара Вішну»¹⁵, сер Стюарт Хогг – голова Калькуттської міської корпорації, відтворений в образі Вішну з головою кабана (рис. 11).

¹⁵ Санскритське слово «аватара» у буквальному перекладі означає «сходити» і має на увазі сходження Бога у більш низькі сфери буття з певною метою.

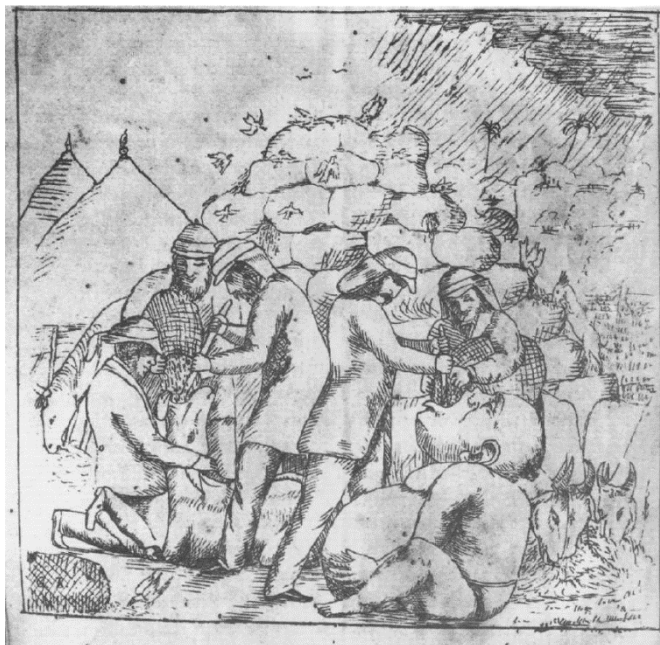

Рис. 10. «23 спеціальна депеша з районів голоду». Ілюстрація до журналу «Basantaka» (1875)

Рис. 11. «Аватара Вішну». Ілюстрація до журналу «Basantaka»

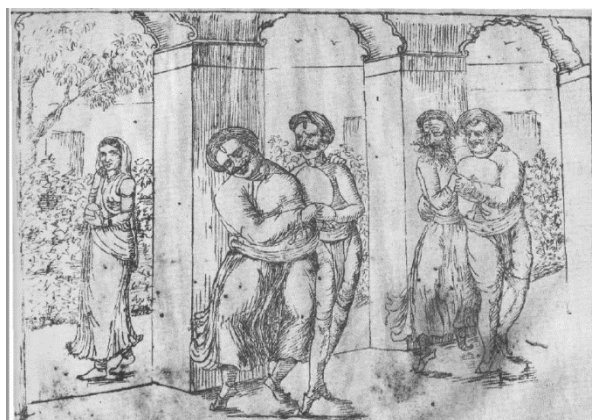

Рис. 12. «Підготовка рідних до балу Джаймангала Сінгха». Ілюстрація до журналу «Basantaka»

Рис. 13. Джатін Сен, ілюстрація до «Gaddalik» (1924)

У цій сатиричній версії індуїстського пантеону бивні божества зберігають різні дари – трамваї, дренаж, сучасний громадський ринок; в той час як одна з його рук володіє одним з символів влади – жезлом поліції. Вішну з головою кабана топче ногами громадян Калькутті, отримуючи схвалення від підступного бенгальського мирового судді. Ототожнення сера Хогга (Hogg) з кабаном не пройшли повз увагу читачів [8, с. 148].

«Basantaka» зарезервував свої найсмертоносніші шипи для

вестернізованих індусів у сатирах, що нагадують калігхатські мініатюри¹⁶.

Так, на карикатурі «Підготовка рідних до балу Джаймангала Сінгха» (рис. 12) ілюстратора Гіріндракумара Датти бачимо дві кумедні пари чоловіків-баніа (торговців), які вправляють вальс, а жінка в фаті якось незручно себе сприймає. Ціллю ілюстратора було відзначити зміни у повсякденні індусів, які переймали звички європейців і фактично втрачали власну культуру^Г. Датта

¹⁶ Калігхат – район в Калькутті у Західній Бенгалії. Для стилю калігхатських мініатюр характерні сатиричні зображення умовно поданих чоловічих і жіночих фігур.

продовжує цю лінію ілюстрацією «Товариство запобігання непристойності», переосмислюючи традиційну іконографію Калі¹⁷. За міфологією розлючену богиню міг заспокоїти тільки її чоловік Шива, простягнувшись у неї під ногами. Художник же зображує Калі, яка носить блузку, плісировану спідницю і сумочку на знак пошани до європейської моди. Її лежача жертва носить твідові штани з підтяжками. Карикатурист висміює як кампанію скромного жіночого вбрання, так і панівну моду на вікторіанський одяг. «Vasantaka» також не пробачив бхадралоку відданості західній їжі та напоям. Журнал пародіював різдвяне святкування, яке було виправданням для переїдання забороненою їжею, вживання алкоголю, а також для розпусти.

Найпопулярнішими бенгальськими ілюстраціями, подібними до карикатур, були зображення на соціальні тематику. Вони регулярно публікувались у виданнях «Manasi-o-Marmabani» («Манасі о Мармабані»), «Bharat Varsha» («Бхарат Барша») та «Masik Basumati» («Масік Басуматі»). Стандарти бенгальські персонажі – лицемірний заміндар¹⁸, підкаблучник, пихатий професор, улесливий клерк, неписьменний брахман – ставали фаворитами карикатуристів. Характерна поведінка та типові ситуації, як-от пухкий староста, який повертався з базару зі своєю улюбленою рибою, чи худий учитель із палицеподібними руками й ногами, що свариться на учнів, ставали добре впізнаваними персонажами [12, с. 137].

З 1917 р. Джатін Сен регулярно з'являвся в «Manasi-o-Marmabani» та «Bharat Varsha». Спостереження Дж. Сена за бенгальськими фізіономічними типами, що

поєднують індивідуальні особливості з національними, не мали рівних. Випадкова зустріч із хіміком Раджшекхаром Басу¹⁹ призвела до створення графічної роботи та плакатів для хімічної фірми останнього. Сен приєднався до літературного гуртка Басу, створюючи ілюстрації до його сатиричних творів «Gaddalik» (1924) (рис. 13), «Kajjali» (1927) та «Hanumaner Svarna Ityadi Galpa» (1937). Вони залишаються найвинахідливішими пародіями на бенгальське життя, з їх гострим поглядом на смішне в соціальній поведінці. Те, що Сукумар Рей зробив для дітей, Басу і Сен зробили для дорослих.

Висновки. Аналіз літературних джерел та ілюстративного матеріалу в контексті проблематики індійської карикатури другої половини XIX ст., незважаючи на досить значні досягнення цього жанру в процесі формування індійської національної мистецької школи, не стали предметом уваги науковців в українському мистецтвознавстві. Надбання зарубіжних дослідників (праці П. Міттера, К. Пінні, Р. Кхандурі, Д. Сангіти), опубліковані англійською мовою, є дотичними до теми нашого дослідження, але не подають цілісної картини. Виявлені, систематизовані і проаналізовані авторкою разом з ілюстративним матеріалом вони склали надійну фактологічну базу і допомогли розробити теоретичне обґрунтування даного дослідження.

Розкрито, що причиною розвитку та домінування карикатурного жанру стали соціальні заворушення, пов'язані з утисками індусів колоніальною владою, їхньою боротьбою за полічні свободи і право розвивати власну національну культуру. Це в свою чергу підштовхнуло до заснування власних сатиричних журналів (провідні

¹⁷ Калі – індуїстська богиня вічної сили, часу і змін, смерті й знищення, зазвичай зображується темною та лютою. Калі вважається дружиною Шиви та асоціюється з низкою інших богинь, таких як Дурга, Парваті.

¹⁸ Заміндар – землевласник в Індії, який сплачував земельний податок на користь верховного землевласника – британської колоніальної влади.

¹⁹ Раджшекхар Басу, більш відомий під псевдонімом Парашурам, був бенгальським хіміком, письменником і лексикографом. Він в основному відомий своїми комічними та сатиричними новелами. Історії «Parash Pathar» («Параш Патхар») та «Mahapurush» («Махатурш») були екранізовані Сат'яджитом Реем.

«Delhi Sketch Book», «Indian Charivari», «Basantaka», «Hindu Punch» тощо), які, широко використовуючи жанр карикатури і спрямовуючи його на викриття негативних явищ і критику представників влади, ставали надійним інструментом впливу на свідомість соціуму, знярядям підвищення його активності у протистоянні колонізаторам. Як і в європейській карикатурі, в індійському мистецтві цей жанр перетворювався на масове явище ще й завдяки змінам в техніці друку – застосуванню літографії.

Виявлено коло майстрів, які займали лідерські позиції в карикатурі Індії другої половини XIX ст. (це насамперед С. Рей, Б. Наороджі, Г. Сахай, П. Датта, Дж. Сен), і визначено, що основними тематичними пріоритетами їхніх карикатур були антиколоніальні за своїм спрямуванням теми. Серед сюжетів слід виділити образи

улесливих кар'єристів, жінок у гонитві за європейською модою, пияк у владних структурах, англійських колонізаторів, що відчували себе індійськими богами. Аналіз творів провідних індійських карикатуристів досліджуваної доби показав, що основними образотворчими засобами, до яких вони звертались і завдяки яким вдавалось моделювати реакцію суспільства, стали прийоми гротеску, символіки, алегорії, фантастики, метафори (зокрема, персоніфікації).

Творчий доробок індійських карикатуристів другої половини XIX ст. є визначним мистецьким надбанням, що підтверджує його безумовну практичну цінність та відкриває подальші перспективи впровадження даного матеріалу в сучасне українське мистецтвознавство.

Література

1. Atkinson G. F. *Curry and Rice on Forty Plates: Or the Ingredients of Social Life at Our Station in India*. URL: https://www.indianculture.gov.in/rarebooks/_curry-and-rice-forty-plates-or-ingredients-social-life-our-station-india (дата доступу: 19.08.2022).
2. *Asian Punches: A Transcultural Affair*. Edited by Hans Harder, Barbara Mittler. Germany: Springer, 2013. 454 p.
3. *Basantaka*. Vol. 1 (№1). URL: <https://fid4sa-repository.ub.uni-heidelberg.de/1217/> (дата доступу: 19.08.2022).
4. Cartoons from the «Hindi Punch»: 1904. URL: <https://archive.org/details/CartoonsFromThehindiPunch1904> (дата доступу: 19.08.2022).
5. Hasan M. *Wit and Wisdom: Pickings from the Parsee Punch*. New Delhi: Niyogi Books, 2012. 164 p.
6. Khanduri R. G. *Caricaturing Culture in India: Cartoons and History in the Modern World*. England: Cambridge University Press, 2016. 368 p.
7. Kopf D. *The Brahma Samaj and the Shaping of the Modern Indian Mind*. USA: Princeton University Press, 2006. 426 p.
8. Mitter P. *Art and Nationalism in Colonial India 1850-1922: Occidental Orientations*. London: Cambridge University Press, 1994. 451 p.
9. Mitter P. *Much Maligned Monsters: A History of European Reactions to Indian Art*. University of Chicago Press, 1992. 375 p.
10. Mitter P. *The Triumph of Modernism. India's Artists and the Avant-garde, 1922-47*. London: Reaction Books Ltd, 2007. 272 p.
11. *Modern Review, 1907-1995*. URL: <https://www.ideasofindia.org/project/modern-review-2/> (дата доступу: 05.07.2022).
12. Nijhawan S. *Hindi Publishing in Colonial Lucknow: Gender, Genre, and Visuality in the Creation of a Literary 'Canon'*. England: Oxford University Press, 2019. 288p.
13. Pinney C. *The Printed Image and Political Struggle in India*. London: Reaction Book Ltd, 2004. 242 p.
14. Sandesh. Vol. 1 (№1). URL: <https://fid4sa-repository.ub.uni-heidelberg.de/1115> (дата доступу: 05.07.2022).
15. Sangeeta D. *Development of Modern Art Criticism in India after Independence*. London: Notion Press, 2017. 154 p.
16. Sarma I. V. *The Laghukatha: A Historical and Literary Analysis of a Modern Hindi Prose Genre*. Germany: De Gruyter, 2013. 356 p.
17. *The Visual Turn South Asia Across the Disciplines*. Edited by Sandria Freitag. London: Routledge, 2017. 289 p.

References:

1. Atkinson, G. F. (1911). *Curry and Rice on Forty Plates: Or the Ingredients of Social Life at Our Station in India*. URL: <https://www.indianculture.gov.in/rarebooks/curry-and-rice-forty-plates-or-ingredients-social-life-our-station-india> (Last accessed: 19.08.2022) [in English]
2. *Asian Punches: A Transcultural Affair* (2013). Edited by Hans Harder, Barbara Mittler. Germany: Springer [in English].
3. *Basantaka*. Vol. 1 (№1). (1874) URL: <https://fid4sa-repository.ub.uni-heidelberg.de/1217/> (Last accessed: 19.08.2022) [in Bengali].
4. *Cartoons from the «Hindi Punch»* (1904). URL: <https://archive.org/details/CartoonsFromThehindiPunch1904> (Last accessed: 19.08.2022) [in English].
5. Hasan, M. (2012). *Wit and Wisdom: Pickings from the Parsee Punch*. New Delhi: Niyogi Books [in English].
6. Khanduri, R. G. (2016). *Caricaturing Culture in India: Cartoons and History in the Modern World*. England: Cambridge University Press [in English].
7. Kopf, D. (2006). *The Brahmo Samaj and the Shaping of the Modern Indian Mind*. USA: Princeton University Press [in English].
8. Mitter, P. (1994). *Art and Nationalism in Colonial India 1850-1922: Occidental Orientations*. London: Cambridge University Press [in English].
9. Mitter, P. (1992) *Much Maligned Monsters: A History of European Reactions to Indian Art*. University of Chicago Press [in English].
10. Mitter, P. (2007) *The Triumph of Modernism. India's Artists and the Avant-garde, 1922-47*. London: Reaction Books Ltd [in English].
11. *Modern Review*. (1907). URL: <https://www.ideasofindia.org/project/modern-review-2/> (Last accessed: 05.07.2022) [in English].
12. Nijhawan, S. (2019) *Hindi Publishing in Colonial Lucknow: Gender, Genre, and Visuality in the Creation of a Literary 'Canon'*. England: Oxford University Press [in English].
13. Pinney, C. (2004). *The Printed Image and Political Struggle in India*. London: Reaction Book Ltd. [in English].
14. *Sandesh*. Vol. 1 (№1). (1913) URL: <https://fid4sa-repository.ub.uni-heidelberg.de/1115/> (Last accessed: 05.07.2022) [in Bengali].
15. Sangeeta, D. (2017) *Development of Modern Art Criticism in India after Independence*. London: Notion Press [in English].
16. Sarma, I. V. (2013) *The Laghukatha: A Historical and Literary Analysis of a Modern Hindi Prose Genre*. Germany: De Gruyter [in English].
17. *The Visual Turn South Asia Across the Disciplines* (2017). Edited by Sandria Freitag. London: Routledge [in English].

CARICATURE OF INDIA OTHER HALF OF THE XIX CENTURY

HORBACHOVA V. V., SOKOLYUK L. D.

Kharkiv State Academy of Design and Fine Arts, Ukraine

Purpose: analyze the caricature of India in the second half of the 19th century, to determine its influence on the consciousness of society and to clarify the thematic and plot features and pictorial techniques.

Methodology. General scientific methods of analysis and synthesis, induction, and deduction, as well as historical and cultural, art history and comparative methods are used.

The results. The caricature of India of the second half of the 19th century was studied in its satirical magazines. The prerequisites for the appearance of such publications and their connection with the development of similar periodicals in Europe and certain socio-cultural features of colonial policy in India are revealed. The leading satirical publications («Delhi Sketch Book», «Indian Charivari», «Basantaka», «Hindu Punch», etc.) are briefly characterized. The history of the development and functions of the Indian caricature of the stated period is highlighted. It has been revealed that the thematic and plot features of the Indian caricature of this era are caused by social unrest associated with the oppression of Hindus by the colonial authorities, their struggle for political freedoms and the development of national artistic

culture. Individual caricatures are analyzed with an overview of the historical and regional context and the pictorial techniques used by the authors.

Scientific novelty. For the first time in Ukrainian art history, a review of Indian illustrated publications that produced caricatures of the current issues of Indian cultural revival is presented, which is important for the further development of the Oriental studies direction in Ukraine

Practical significance. The results of the research can be used in lecture materials related to the topic of the history of caricature and will also serve the museum study and the development of Indology in Ukraine.

Key words: *Indian caricature; Bengal Renaissance; Indian Charivari; Hindu Punch; Basantaka; Delhi Sketch Book.*

ІНФОРМАЦІЯ
ПРО АВТОРІВ:

Горбачова Валерія Вадимівна, аспірантка, кафедра теорії і історії мистецтва, Харківська державна академія дизайну та мистецтв, ORCID ID 0000-0002-1338-9639, **e-mail:** kotoyamasan@gmail.com

Соколюк Людмила Данилівна, д-р мист., професорка, членкиня-кореспондентка НАМУ, професорка кафедри теорії і історії мистецтва, Харківська державна академія дизайну і мистецтв, ORCID 0000-0002-9564-8672, **e-mail:** sokolyuk_l@ukr.net

[https://doi.org/
10.30857/2617-
0272.2022.3.4](https://doi.org/10.30857/2617-0272.2022.3.4)

Цитування за ДСТУ: Горбачова В. В., Соколюк Л. Д. Карикатура Індії другої половини ХІХ ст. *Art and design*. 2022. №3(19). С. 54–71.

Citation APA: Горбачова, В. В., Соколюк, Л. Д. (2022) Карикатура Індії другої половини ХІХ ст. *Art and design*. 3(19). 54–71.